

CASTELUL — EXPRESIE A DOMINAȚIEI FEUDALE.

ILEANA CĂZAN-NEAGU

Europa medievală a lăsat moștenire istoriei mai mult decât își imaginează sau vrea să recunoască în mod curent omul modern. Atât în Occident, cât și în Răsărit, urmele acestei moșteniri trăiesc și astăzi, pentru că, după cum spunea Fr. Heer, „istoria este o realitate prezentă și prezentul o realitate istorică”¹.

Simbolul cel mai pregnant al efortului uman de a-și crea certitudinea siguranței și a propriei forțe îl constituie, peste timp, castelele feudale — semn al puterii seculare, adăpost în vreme de război. În mod inevitabil tot ceea ce se lega de viața cotidiană a nobilimii, atât în timp de pace, cât mai ales în timp de război, gravita în jurul castelului, privit nu numai ca fortificație, menită să reziste unui atac, cât și ca locuință permanentă și mediu social, în care își desfășurau activitatea pînă la cîteva sute de oameni, aflați în slujba seniorului.

Castelele secolelor XII—XIV, ridicate din piatră, de o mărime impresionantă, sînt o reflectare a dezvoltării tehnicii și științei din această perioadă, fapt ce a condus spre soluții arhitectonice noi, a permis construcțiilor să cîștige în înălțime, dar și în eleganță și măreție. Ca urmare a contactelor cu Orientul, ca o consecință a cruciadelor, reședințele senioriale au cîștigat în lux și confort, stilul arhitectonic european urmîndu-și, însă, o cale specifică de evoluție.

În Evul Mediu expresia concretă a puterii feudale a constituit-o, fără îndoială, castelul. Acesta dădea titlul de noblețe fiind simbolul familiei nobilului, al continuității ei și mai ales al forței, căci între zidurile sale găseau apărare cei aflați în primejdie. În acea epocă istorică exploatarea se îmbina cu puterea de a ocroti², ceea ce conferea deținătorului castelului o poziție privilegiată față de cei ocrotiți, anumite drepturi asupra lor. La castel țărani veneau să se achite de redevențe și tot aici erau judecate pricinile lor. Dar castelul pe lîngă o fortificație și un centru administrativ însemna și o reședință seniorală, o gospodărie proprie, de sine stătătoare, a cărei funcție socială crește între secolele XII—XIV, iar în secolele următoare castelele se vor dezvolta ca reședințe, pe măsură ce apariția armelor de foc va determina decăderea lor militară³. În interiorul lor, în răstimpurile de pace, locul zăngănitului armelor va fi luat, treptat, de viața de curte, nu lipsită de fast, cu o etică și etichetă ce va avea ecou pînă în păturile de jos. Cum era și firesc, construcțiile au fost adaptate acestei vieți de curte, iar de la simplul „donjon” se trece la o construcție amplă, realizată sub forma a două stiluri; romanic și gotic.

Cercetările recente din Anglia, Scoția și Franța au dat la iveală planul unor castele din secolul al XIII-lea, care prezintă o asemănare frapantă cu descrierile din romanele cavalierești, mai cu seamă cu una dintre cele mai pitorești,

¹ Fr. Heer, *L'Univers du Moyen Âge*, Paris, 1970, p. 23—24.

² A. Scobeltzine, *Arta feudală și rolul ei social*, București, 1979, p. 205—206.

³ R. Manolescu, *Societatea feudală în Europa Apuseană*, București, 1974, p. 265.

întilnită în povestirea *Graalului*, pe care Chrétien de Troyes o considera drept „cea mai frumoasă poveste istorisită vreodată la vreo curte princiară“⁴. Eroul romanului citat, Perceval, ajunge în peregrinările sale la un castel descris în conformitate cu realitățile timpului. În această reședință se pătrundea, trecind de incinta fortificată, printr-o terasă ce conducea spre sala cea mare, ce se deschidea, la rîndul ei, spre camera de primire „tapisată cu mătăsuri, pe jos acoperită cu iarbă și flori proaspete.“⁵

În cazul oricărui castel, pe lângă incinta de piatră, șanțul de apărare și podul mobil, elementul de bază, invariabil, indiferent de stil sau dispunere era sala cea mare, ce ducea spre o cameră spațioasă, destinată, de obicei femeilor și în care familia se reunea în timpul zilei. Informații prețioase despre compartimentarea unei locuințe senioriale găsim și la cronicarul flamand Lambert din Andrés. La primul etaj se afla camera de dormit a castelanului și a doamnei și încă un dormitor exclusiv al doamnei, folosit de aceasta cînd avea nevoie de odihnă prelungită. În apropierea lui o altă încăpere era destinată copiilor sub 7 ani, care aveau nevoie de supravegherea atentă a mamei; în timp ce copiilor mai mari li se amenajau camere la ultimul etaj, băieților într-o aripă, fetelor în alta. Tot la acest etaj erau și odăile slujitorilor apropiați⁶. Pardoseala camerelor de la parter era de piatră, pămînt bătut sau tencuială, în timp ce la etaj podeaua era totdeauna de lemn. Documentele confirmă cele aflate în povestirea *Graalului*, cum că pe jos se presăra iarbă proaspătă și flori. Doar lângă pat sau în dreptul jilțului se așterneau blănuri, covoarele și mătăturile fiind atunci rezervate doar pereților.

În partea cea mai de sus a castelului se afla capela, așezată într-un loc ferit, orientat spre răsărit; subsolul era ocupat de dependințe; pivnița de vin, depozitul de grîne, făină, legume și alte alimente.

Așadar castelul era o construcție cu mai multe etaje (2—4 nivele), a căror ridicare a fost posibilă numai în momentul dezvoltării unei tehnici speciale. La început susținerea zidurilor a fost asigurată de stâlpi de piatră sau lemn. Din secolul al XIII-lea constructorii medievali au inventat un nou sistem; îmbinarea în pantă a acoperișului pe suport triunghiular⁷. Stâlpii au fost înlăturați iar încăperile au cîștigat spațiu. Ferestrele mici, alungite, încadrate de giurgiuvele de lemn și asigurate de bare metalice aveau și ele funcție de susținere. Apariția în secolul XII a sticlei albe și a celei verzui, transparente, a adus în încăperi mai multă lumină⁸, și a alungat umbrele din camerele, pe care pînă atunci locatarii lor le țineau mai tot timpul cu obloanele închise pentru a se apăra de frig⁹.

Bucătăria se afla într-un corp separat și la ea se ajungea printr-un coridor ce pornea de la parterul aripei centrale. Ea era înconjurată de o grădină de legume, de o livadă și un mic iaz de pește, astfel încît castelul, la fel ca orice gospodărie de țară, dar la alte proporții, să dispună de strictul necesar în vederea aprovizionării ocupanților săi.

⁴ *La Queste de Saint Graal*, Paris, 1923, p. IX.

⁵ *Ibidem*, p. 45.

⁶ Text redat de Joseph C. Frances Gies în *The life in a medieval castle*, New York, 1974, p. 57.

⁷ Geneviève D'Haucourt, *La vie au Moyen Âge*, Paris, 1979 ? p. 25.

⁸ *Ibidem*, p. 26.

⁹ R. Manolescu, *op. cit.*, p. 263.

Studiul întreprins de specialiști la castelul Chepstow (Anglia) ne oferă date inedite despre dependențe și disponerea lor; grija arhitectului fiind dotarea castelului cu toate cele necesare confortului epocii¹⁰. La ieșirea din sala mare de primire existau trei uși, una lângă alta. Două conduceau spre dependențe, răspunzând într-un coridor din care se putea intra în camera pentru băuturi fermentate și în cămara de provizii, ce îndeplinea și funcția de „oficiu“, mîncărurile fiind aduse aici de la bucătărie și așezate pe mese înainte de a fi servite stăpînilor. Ușa a treia dădea spre o scară la capătul căreia se afla un coridor orb, ceva mai departe de zona locuită, pe care erau amplasate două cabine de toaletă, construite în afara zidului castelului, din lemn, pentru a li se asigura mai ușor curățenia. Erau numite eufemistic „garderob“, sau „dulap“ și funcționau pe principiul puțului absorbant. Amănuntul nu este lipsit de importanță. El arată preocuparea pentru confort și igienă. Uneori toaletele se aflau alături de dormitor pe un coridor, ca de pildă la Hôtel Bourgogne din Paris¹¹, proprietatea lui Filip Temerarul, sau comunicau direct cu dormitorul, ca în cazul reședinței din Londra a regelui Henric al II-lea¹².

Ridicarea unor construcții de mare anvergură a pus trei mari probleme; încălzirea, aprovizionarea cu apă și iluminatul. Prima problemă a fost soluționată în secolul al XI-lea, cînd apare căminul prevăzut cu un sistem complicat de hornuri pentru eliminarea totală a fumului și construit dintr-un material refractar, pentru a elibera căldura și după ce focul se stingea¹³. Căminul a creat în camerele mult prea mari un colț intim, îmbietor în iernile reci și în zilele mohorite. El a devenit simbolul însuși al familiei, al tihnei și destinderii.

Aprovizionarea cu apă a fost rezolvată pe cît de ingenios pe atît de simplu. La ultimul nivel exista un rezervor de mari proporții, umplut zilnic cu apă adusă de la riu sau de la fîntîna castelului. Din rezervor printr-un sistem de conducte, asigurat cu valve de bronz și cupru, cu robinete, țevi și jgheaburi de scurgere, apa era dirijată spre fiecare etaj, unde exista un punct central de aprovizionare, un bazin de piatră. Un asemenea bazin putea fi văzut în sala mare, căci spălatul pe mîini pentru toți cei care intrau în castel era un gest de bună cuviință. Planul stăreției din Canterbury din 1167 ne permite să reconstituim aprovizionarea cu apă a unui ansamblu arhitectural¹⁴. Rețeaua de canalizare de la Canterbury alimenta: infirmeria, sala de mese, oficiul, bucătăria, berăria, băile, dar și camerele de oaspeți și pe cea a starețului, care beneficiau deci de apă curentă. Este de la sine înțeles că igiena corporală, în asemenea condiții, nu era neglijată. Căzi de doage de lemn, de formă cilindrică, cu două toarte, erau așezate de „băieși“ în fața căminului, în camera de dormit a seniorului ori de cîte ori era nevoie¹⁵. Săpunul lichid, apoi cel solid a apărut tot în Evul Mediu, încă de timpuriu. Din secolul al XIII-lea, ca o formă de rafinement, marii seniori își comandă băi de argint. Cada și băieșul îl însoțeau pe nobil în lungile călătorii, de aceea încă din secolul al XII-lea apare paravanul de pînză care era pus în jurul cazii atunci cînd seniorul trebuia să împartă camera cu încă o persoană. Dar formele de confort se înmulțesc și frumoasa

¹⁰ Joseph & Frances Gies, *op. cit.*, p. 60—61.

¹¹ G. Huisman, *Pour connaître Paris, De S. Martin des Champs aux Halles*, Paris, 1925, p. 29.

¹² J. & Fr. Gies, *op. cit.*, p. 73.

¹³ G. D'Haucourt, *op. cit.*, p. 29.

¹⁴ J. Gimpel, *Revoluția industrială în Evul Mediu*, București, 1983, p. 88.

¹⁵ *Ibidem*, p. 90.

Isolda sau șireata Flamenca, eroine ale romanelor medievale, apar intrînd în adevărate camere de baie, pentru care se captase cursul unui rîu¹⁶. Aceasta nu este doar o fantezie a autorilor, ci un fapt real confirmat și de alte surse. Eduard al II-lea, regele Angliei, avea o cameră de baie pardosită cu dale de țiglă, acoperite cu rogojini pentru a nu-i fi frig la picioare, iar Henric al III-lea își construise la Westminster o încăpere dotată cu un bazin și două robinete, unul pentru apă caldă și altul pentru apă rece, apa caldă fiind adusă dintr-un cazan, sub care se afla o vatră unde se aprindea focul¹⁷. Din date recente și reevaluări putem vedea că igiena corporală era o preocupare obișnuită a omului medieval, în secolul XIII, în Paris, existînd 32 băi publice, iar în statutele de profesioniști apar și proprietarii de băi. Aceeași situație este constatată și în cazul orașelor hanseatice¹⁸. Libertinajul, obiceiurile dăunătoare bunurilor morale, practicate în aceste băi, au dus în secolele XV—XVII la neglijarea îngrijirii corpului, precum și la închiderea acestor stabilimente¹⁹.

Iluminatul în castel se făcea cu opaițe, lumînări de ceară sau seu, puse în sfeșnice verticale sau fixe (practică ce datează din secolul al XI-lea). Din secolul al XII-lea apar candelabrele suspendate sau implantate în zid și lămpi globulare cu ulei, care fie pe suport, fie suspendate, dădeau lumină mai bună.

Mobilierul din camere era puțin variat dar rezistent și de utilitate ce sporea confortul vieții cotidiene. Lucrat din lemn de esență tare, era bogat sculptat, atestînd gustul pentru frumos al epocii; paturi masive cu saltele groase erau așezate discret într-o nișă a camerei acoperită cu perdele, cearșafuri, și multe perne făceau odihna plăcută; apoi lavițe lungi, lăzi, pentru îmbrăcăminte, mese, banchete, scaune și jilțuri completau mobilierul²⁰. În sala cea mare, masa se afla în mijloc, semn și privilegiu al nobleței.

Castelul presupunea, însă, un complex de clădiri, în interiorul incintei aflîndu-se; grajdurile, atelierele de fierărie, rotărie, brutăria, lăptăria, precum și locuințele rîndașilor, ale garnizoanei fortificației, personalul de întreținere fiind foarte numeros, de la 20—30 persoane la cîteva sute. În rîndul lui figurau oameni cu pregătire, cum era majordomul, un fel de administrator, care urma o școală specială, de circa un an, la Oxford²¹. El cunoștea procedura juridică, avea noțiuni de contabilitate și cancelarie. Urmau șambelanul, mareșalul (supraveghetorul grajdurilor), cămărașul, pivnicerul, bucătarul, etc., fiecare avînd oameni în subordine; în sfîrșit, capelanul, cu un statut aparte, îndeplinea pe lîngă îndatoririle religioase și funcția de secretar.

O zi într-un castel medieval.

Numărul celor destinați să facă parte din personal varia în funcție de rangul și poziția materială a stăpînului. Cum este de la sine înțeles, rolul lor era de a asigura bunul mers al întregii activități în castel, să servească pe

¹⁶ Ch. V. Langlois, *La société Française au XIII-e siècle. D'après dix romans d'aventure*, Paris, 1904, p. 130.

¹⁷ J & Fr. Gies, *op. cit.*, p. 71.

¹⁸ Ileana Căzan Neagu, *Structures socio-professionnelles, réalités démographiques et aspects juridiques reflétés dans la Deuxième Livre de la ville de Wismar (1272—1297)*, în „Analele Univ. București”, XXXVI/1987, extras, p. 8.

¹⁹ J. Gimpel, *op. cit.*, p. 89.

²⁰ R. Manolescu, *op. cit.*, p. 264.

²¹ J. & Fr. Gies, *op. cit.*, p. 103.

senior și pe familia sa, oaspeții aflați în vizită, de la ivirea zorilor și pînă la lăsatul serii.

Dimineața în castel era vestită de pregătirile pe care le făcea întregul personal pentru începerea unei noi zile. Din pod și pînă în pivniță se reluau toate activitățile; se aprindea focul în bucătărie și în sala cea mare, cavalerii și ostașii urcau pe metereze pentru a înlocui garda de noapte; la grajduri se pregăteau caii pentru a fi gata de călătorie; fierarii își reluau activitatea neobosită; slujitorii mărunți urcau apa în rezervorul de pe acoperiș, iar spălătoresele își puneau covata cu leșie; în fine de la bucătărie începeau să se înalțe mirosuri îmbietoare.

Odată cu această activitate febrilă slujitorii personali ai stăpînilor intrau în dormitor, trăgînd perdelele patului cu polog, își pregăteau stăpînii pentru o nouă zi. Înainte de a se da jos din pat li se aducea lenjeria subțire (de obicei cămăși lungi și pentru bărbați și pentru femei), erau ajutați să se spele, (adeseori cu apă rece) și urma toaleta de dimineață. Imbrăcămintea în secolul al XI—XII-lea nu diferea mult, pentru bărbați și femei conținînd cam aceleași obiecte, singurul aspect particularizator fiind amănuntele de croială. Iată care erau hainele la modă, purtate în secolul al XII-lea de stăpînii castelelor. Tunica lungă, cu mîneci, deschisă la gît și prinsă cu o broșă, a doua tunică, mai scurtă, fără mîneci sau cu mîneci false (atîrnate), garnisită cu blană; urma mantia, croită aproape circular, împodobită și ea cu blană și încheiată la gît cu un lanț sau broșă. În general hainele bărbătești erau mai scurte, iar ca obiect specific erau ciorapii-chilot (introduși de popoarele germanice), peste care se puneau un pantalon strîns pe picior. Femeile purtau ciorapi pînă deasupra genunchiului, prinși cu jartiere. Costumul era completat de centuri, cordoane împodobite cu cataramă din metal și de ghețe scurte de piele sau de pantofi ușori de pînză, purtați în casă²². Culoarele preferate erau cele pastelate; bleu, galben, purpuriu, vernil, dar și roșu aprins. Țesăturile întrebunțate erau mai ales din lînă. Pînzeturile fine, tafta, damasc, mătase, brocart, erau mai scumpe fiind aduse de la mare depărtare și constituiau imbrăcămintea de ocazie. Blănurile erau nelipsite, chiar pentru costumul de interior, la care se foloseau pieile de iepure, miel, vulpe, veveriță, jder. Pe lîngă acestea apăreau la ceremonii și garniturile din castor, vidră, nură și chiar hermină.²³

În Evul Mediu, ca în toate timpurile de altfel, poziția socială și materială era subliniată și de aplicarea a numeroase elemente de podoabă; de la broderiile simple sau cu perle, însoțite de centuri cu cataramă de argint sau aur, încrustate cu pietre prețioase, pînă la mănuși fine, garnisite cu blană și bijuterii de tot felul: inele, ace, lanțuri, brățări. La acestea se adaugă concepția medievală despre noblețe, ce nu îngăduia unei persoane de rang să poarte capul descoperit. Bărbații purtau în interior o scufie de pînză, decorată cu broderii și legată sub bărbie, iar femeile un vâl, ce le acoperea părul și gîtul. În călătorie peste vâl sau scufie se puneau bonete și pălării.

Pentru a avea o imagine completă a modei secolului XII putem adăuga și elementele de extravaganță și lux, ce completau toaletele doamnelor. Oglinda, mică și circulară, montată în lemn sau metal era un accesoriu obligatoriu, deși foarte scump, ce permitea punerea la punct a detaliilor de machiaj. În ciuda dezaprobării moralistilor vremii, fardurile erau intens folosite; cremele grase,

²² G. D'Haucourt, *op. cit.*, p. 34—37.

²³ Ch. V. Langlois, *La vie en France au Moyen Age... d'après des moralistes de temps*, Paris, 1925, p. 176—205.

cremele pentru albitul pielii, rujul de buze sau de obraz, pastele depilatoare, ca și cărbunile pentru sprincene erau tot atâtea mijloace de a spori frumusețea doamnelor.

În momentul în care stăpînii erau gata îmbrăcați, porneau spre capela castelului; imediat după slujbă urmînd micul dejun, foarte frugal (adesea numai pîine și vin), pentru că prînzul se servea devreme, între orele 10 și 12. În răstimpul ce rămînea seniorul rezolva treburile de rutină ale administrației, împreună cu intendentul sau organiza distracții pentru oaspeții care se aflau ocazional în castel. Doamna, în mod obișnuit, broda, cavalerii de antrenau, iar copiii își pregăteau lecțiile sub supravegherea capelanului sau a preceptorului, bucurîndu-se să termine cît mai repede, pentru a se putea juca. Odată lecțiile terminate fetițele se întorceau la păpușile, lăsate din mîină pentru cîteva ore, iar băieții își continuau, cu multă veselie și cu și mai mult zgomot, jocurile preferate cu mîinga, cu potcoava, cu arcul cu săgeți.

Servitul mesei implica o altă ceremonie a zilei, de data aceasta mai complicată, de aceea exista la castel un personal specializat numai pentru acest serviciu, de un rafinament demn de o curte seniorială. Mesele erau acoperite cu fețe de masă, ne încredințează romanele medievale, ca și saga islandeză. Erau așezate dacă vremea o îngăduia, afară, ne spune Jacques de Vitry, la umbra unui copac bătrîn, în apropierea susurului apei, cînd una din curțile de incintă era traversată de un rîu. Nu odată nobilii organizau adevărate pic-nic-uri în luminișuri de pădure, ca în cazul cunoscutului erou Guillaume de Dôle²⁴, viața în aer liber sub lumina soarelui pîrîindu-li-se o adevărată desfătare. Atunci se ridicau umbrare, mesele se așterneau, se ridicau corturi cu paturi și covoare pentru odihna de după-amiază. Nobilii trăiau în îndestulare din munca șerbilor lor, fără să le pese prea mult de aceștia, după cum recunoștea, în secolul XII, cărturarul Adalberon de Laon²⁵.

Masa era întotdeauna precedată de un mic ritual al spălatului pe mîini, același ritual încheind servitul mesei. Întîi sosea cămărașul cu pîinea și cu untul, urmat de pivnicer, cu oamenii săi, ce aduceau vinurile și berea. În zilele obișnuite se serveau două trei feluri, plus desert, cel mai adesea fructe, alune, brînză, prăjituri, vinuri dulci. Supele, sosurile se mîncău cu lingura, carnea se tăia și se servea cu mîina sau cu cuțitul, din secolul XIII apărînd și furculița cu doi dinți.

Datele de care dispunem pentru a reconstitui alimentația perioadei citate arată o perfecționare a tehnicilor agricole²⁶. Asolamentul trienal, inovația în domeniul uneltelor agricole, au permis Europei, între secolele XI—XIII, asigurarea unor producții stabile de legume și cereale, niciodată abundentă, dar care aducea totuși necesarul de vitamine²⁷. Din secolul XI recoltele au fost relativ satisfăcătoare pentru hrînirea unei populații în creștere. Regimul caloric stabilit de L. Stouff, în jur de 2600 de calorii poate fi considerat satisfăcător, singurul amendament ce i se aduce este acela al dezechilibrului dintre calciu și fosfor, datorat folosirii în cantitate mare a peștelui, în timp ce lactatele erau consumate mai ales sub formă de brînză și unt. Carnea folosită și ea în cantitate mare se servea sub formă de paté, plăcintă, friptură, adesea însoțită de sosuri făcute din verdeață, vin, suc de struguri verzi sau oțet, ceapă, usturoi, piper,

²⁴ Idem, *La société Française au XIII-e siècle...*, p. 63—67.

²⁵ G. Duby, *L'An Mil*, Paris, 1967, p. 75.

²⁶ Idem, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans L'Occident médiéval*, vol. II, 1977, p. 78.

²⁷ J. Gimpel, *op. cit.*, p. 70.

șofran, chimen, muștar. Peștele, ca și carnea, se consuma tot timpul anului proaspăt, sărat, afumat, cel mai popular pește fiind heringul pregătit cu usturoi, piper și chimen, sub formă de plăcintă. Legumele cele mai întrebuițate în Europa Occidentală erau mazărea, bobul și linte, bogate în proteine și care de aceea constituiau și hrana săracului. La masa nobililor meniul era completat cu fructe; pentru îndulcit se folosea mierea, iar la mesele festive se adăugau „delicatesuri” din Orient; zahărul roz și violet, orezul, migdalele, smochinele, cürmalele, stafidele și portocalele.

Cită risipă de mâncare la masa seniorială, în timp ce șerbii, care trudeau la munca cîmpului, luau doar două mese pe zi; prima în jurul orei 10, cînd ei deja trudeau de la răsăritul soarelui, era formată din brînză, pîine, ouă, rareori și altceva; următoarea masă era la ora 18, cînd reveneau de la lucru frînți de oboesală și mîncau ceva cald: supă de linte, varză, sau ceapă, o mîncare de legume, rareori însoțită de plăcintă cu carne sau de carne friptă. În rest făceau rezerve pentru sărbători, cînd și în lumea satului se consuma o cantitate mai mare de alimente.

Revenind la nobili, aceștia își petreceau adesea răstimpul dintre dejun și cină supraveghînd treburile gospodărești, făcînd uneori lectură sau jucînd șah sau dame. Tinerii cîntau și dansau rondourile la modă sau își petreceau după-amiezile în lungi plimbări călare, precum și dresînd șoimi, ocupație îndrăgită deopotrivă și de fete și de băieți.

La cină nobilii se arătau mai cumpătați. Se servea un singur fel de mîncare, în schimb masa se prelungea pentru că stăpînii castelelor ascultau cu mare plăcere pe menestrelii, ce, acompaniați de harfă, povesteau cu mai mult sau mai puțin har romanele cavaleresti la modă sau recitau poezii de dragoste și poeme epice. O masă fără muzică, glume și diverse istorioare, era considerată săracă.

La lăsarea serii și după servirea cinei, la ore nu prea înaintate, începeau pregătirile de culcare pentru stăpîni, moment ce marca sfîrșitul zilei în castel. Iată cum prezintă un document al timpului îndatoririle slujitorilor pentru acest moment: seniorului trebuie să îi „scoți haina lungă, să îi aduci mantia ca să nu îi fie frig și în fața focului să îl descălți și să îi scoți pantalonii-ciorap... îi pregătești patul, îi potrivești așternutul și pernele. Cînd seniorul s-a suit în pat tragi perdelele patului... scoți afară ciinele și pisica, ai grijă să fie aproape, lîngă pat, vasul cu apă și cel de noapte, după toate acestea îl poți părăsi în chip politic.”²⁸

Cele cîteva spicuiri din viața la castel, reprezintă momentele de tihnă ale nobililor, care nu erau puține, momente în care aceștia nu se aflau în război sau în călătorie. Formele de trai asupra cărora s-a oprit prezentarea noastră arată cum clasa dominantă în Evul Mediu, între secolele XII—XIV, nu era preocupată exclusiv de război și ajunsese la un anumit rafinament, la o emancipare ce avea să ducă, începînd cu secolul XIV, spre Renașterea culturală din veacul următor.

Dacă nobilimea a înregistrat pași importanți, în cadrul unui progres social general, aceasta s-a datorat bazei materiale pe care țărănimea i-a furnizat-o, chiar și atunci cînd s-a eliberat de servituțile personale, precum și importanțelor acumulări din lumea orașelor, acumulări ce au deschis, în egală măsură, și noi orizonturi culturale.

²⁸ J. & Fr. Gies, *op. cit.*, p. 114—115.